

Osmanlı Belgelerinde Nasturi-Kürt Aşiret Anlaşmazlıkları (1856-1914)

Tarık Ziya ARVAS*

Özet

Hakkâri'nin dağlık bölgelerinde yarı göçebe bir yaşam süren ve geçim kaynakları hayvancılık olan Hıristiyan Nasturi ve Müslüman Kürt Aşiretleri yan yana yaşıyorlardı. Bu aşiretler arasında otlak-yayla paylaşımı, hayvan hırsızlığı ve kan davası gibi yerel anlaşmazlıklar her zaman vardı. Bu sorunlar farklı -ve çoğunlukla sulhla neticelenen- yöntemlerle çözülmüyordu.

Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren anlaşmazlıklar birçok defa şiddetli çatışmalara dönüşmüş ve yetkililerin müdahale ettiği bir mesele haline gelmiştir. Yüzyılın sonuna gelindiğinde mevcut yapı değişmiş ve eskiden yerel aşiret kavgaları olarak görülen sorunlar dini-siyasi bir niteliğe dönüşme belirtileri göstermeye başlamıştır. Bu nedenle Merkezi Hükümet ile Van ve Musul vilayet Valileri arasında konu ile ilgili uzun yazışmalar olmuş ve bir takım tedbirler alınmaya başlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hakkâri, Nasturi, Kürt, Aşiret, Van, Musul.

Nestorian-Kurdish Dispute In Ottoman Records (1856-1914)

Abstract

Christian Nestorian and Muslim Kurdish Tribes whom a semi-nomadic life in mountainous regions of Hakkâri. Their living resources livestock and they live side by side. Among these tribes had always local disagreements like grassland-plateau sharing, feud and theft of livestock. These disagreements resolved in different kind at ways which was shaped by centuries-mostly settling by peaceful.

However, from the second half of the 19th century disagreements many times have turned into disagreements and it has become a issue as the intervention of the authorities. By the end of the century existing structure has changed and formerly problems seen as local tribal conflicts began to show signs of turning into a

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi.

religious-political nature. Therefore has been a long correspondence on the subject between the Central Government with the governor of Van and Mosul and a number of measures have been taken.

Keywords: Hakkâri, Nestorian, Kurd, Tribal, Van, Musul.

Giriş

Nasturi İsmi bir Hristiyan mezhebinden veya bu mezhebin kurucusu olan Nasturyos'tan gelir. Bu mezhebi benimseyenlere Nasturi denilmektedir. Ekseriyetle kabul edilen görüşe göre Nasturiler, milattan önceki asırlardan beri Mezopotamya'da yaşayan Aramilerin soyundan gelmektedirler. Daha sonra Hristiyanlığı benimseyen Aramilere Süryani denilmiştir.¹ Nasturilik ise Süryanilikten kopan Hristiyanlığın bir mezhebidir.² Bu mezhep mensupları dini baskılar ve farklı dönemlerdeki istilalar nedeniyle buldukları yerleri terk ederek Hakkâri'nin dağlık bölgelerine yerleşmişlerdir.

Nasturilerin ekseriyeti, yaşadıkları yörenin Müslümanları gibi aşiretler şeklinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bu aşiretler; Tiyari, Tuhup, Jilo (Cilo), Baz, Dez, Tal ve Walto idi. Bunlardan sırasıyla Tiyari, Tuhup ve Jilo büyük ve güçlü aşiretlerdi. Bu aşiretlerin yerleştikleri yer ile aşiret isimleri aynı adı taşıyordu. Kalan kısmı ise aşiret bağından yoksun olarak Müslümanların içinde veya yakınlarındaki köy ve kasabalarda yaşamaktaydı.³ XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki nüfuslarını Millingen 60 bin civarı⁴, Cuinet 92 bin olarak vermişse de⁵ bu rakamlar gerçekçi gözükmemektedir. Nitekim Van vilayeti nüfus müdürlüğünün 1896 yılında hazırladığı cetvele göre vilayetteki Nasturi kadın erkek toplam nüfusu 9.650⁶, 1914 yılında yayımlanan verilere göre ise Nasturi nüfusu 8.091 kişidir.⁷

¹ Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970, s. 29-30.

² Levent Öztürk, "İslamiyet'in Yayıldığı Coğrafya'da Yaşayan Hristiyanların Tarihine Genel Bir Bakış", (Ed.: A. Taşgın, E. Tanrıverdi, C. Seyfeli), *Süryaniler ve Süryanilik I*, Orient Yayınları, Ankara, 2005, s. 13.

³ Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk Beylikleri-Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 76, 77.

⁴ M. F. Millingen, *Wild Life Among The Kurds*, London, 1870, s. 272.

⁵ Vital Cuinet, *La Turquie D'asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure*, Cilt II, Paris, 1892, s. 636.

⁶ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 141.

⁷ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010, s. 385.

1. Nasturi ve Kürt Aşiret Kavgaları

1856 yılında Hakkâri'deki Ğırvate Kürtlerinden Mehmet Ağa, aşiret adamlarıyla beraber hükümet kuvvetlerinin yanı sıra Nasturilere de saldırıda bulunmuştu. Osmanlı belgelerinde bu olay; “...*Hakkâri dağlarında bazı uygunsuzluklar zuhuruyla eşkıya-i ekrad Başkale üzerine hücum ederek Mustafa Paşayı cerh ve bunun maiyeti adamlarındansa birkaçını telef ettikten sonra Çölemerik nam mahal üzerine yürüyüp müdürünü tard ile yine kendilerinden birini nasb ettikleri ve Nasturi Hıristiyan milleti dahi bunların şerrinden düşçar ile patrikleri Marşimun bir manastıra firar eylediği hakkında vukubulan istinhaber üzerine bu müsüllü uygunsuzlukların derhal tedabir lazım icrasıyla...*” şeklinde ifade edilmektedir. Belgeden de anlaşılacağı üzere saldırı sadece Nasturilere yönelik olmayıp hem Hakkâri sancak merkezi olan Başkale hem de Çölemerik kazası hükümet yetkilileri Ğırvate Kürtlerin saldırısına uğramıştır. Mesele her ne kadar siyasi bir yön taşımayıp bir eşkıya hareketi ise de hükümet bu durumun bir dış müdahaleye dönüşeceğinden endişe ederek yerel makamlara derhal emir vermiş, saldırının faillerinin cezalandırılarak Marşimun ve zarar gören Nasturilere teminat verilerek gerekli tahkikatın yapılması istenmiştir. Nitekim daha sonra gerekli tahkikat yapılarak olayın failleri tutuklanmış ve Van'da hapis edilmişlerdir.⁸

Ancak hükümetin hiç istemediği durum meydana gelmiş ve Patrik Marşimun'un Musul'daki İngiliz Konsolosu'na yazdığı mektup bir şekilde Osmanlı makamlarına da ulaşmıştı. Gerçi Patrik mektupta Kürtlerin sadece kendilerine değil hükümet idaresine de saldırdıklarını yazmıştı; ama yine de bu durumun İngiliz temsilcisine bildirilmesi olumsuz etki yapmıştı.⁹ Nitekim İngiltere'nin Musul Konsolosu Rassam, Osmanlı'nın yereldeki askeri makamlarına bir yazıyla, gerekenin yapılmasından duyduğu memnuniyeti ifade ediyor ancak bu tür vakaların olmaması için esaslı tedbirlere ihtiyaç duyulduğunu belirtiyordu.¹⁰

1859 yılında bu kez iki Nasturi aşireti arasında başlayan çatışmalara Kürtler de katılmış ve olay büyümüştür. Nasturi Tiyari aşireti ile yine ona rakip olan Tuhup aşireti arasında yayla paylaşmazlığından çatışma çıkmış, Kürt aşiretlerinden Ertuşiler Tiyarilere imdada koşarken, Pinyaniş aşireti ise Tuhup aşiretine yardım etmiştir. Bu yardımlaşma Hakkâri'deki “*Baska Rast ve Baska Çep*” yani sağ kanat ve sol kanat olarak ikiye ayrılan aşiret yapılanmasından meydana geliyordu. Tiyari Nasturilerleri Ertuşilerle beraber sol kanatta yer alırken, Tuhup Nasturileri de Pinyanişlerle sağ

⁸ BOA, HS, 81/Vesika No: 22, Hakkâri'den Yazılan Yazı, 23 Şevval 1272 (27 Haziran 1856).

⁹ BOA, A. MKT. UM, 232/Vesika No: 91, Mar Şimun'un Musul'daki İngiliz Konsolosuna Yazdığı Şifrenin Tercümesi, 9 Şaban 1272 (15 Nisan 1856); FO, 195/394.

¹⁰ FOA, 195/394.

kanatta yer alıyordu.¹¹ Meselenin büyümesi üzerine hükümet yerel yetkililere, ikisi de Nasturi olan Tiyari ve Tuhup aşiretleri arasındaki münazaanın barışçıl bir şekilde ve cezalandırmaya gitmeden çözülmesi için emir vermiştir. Zira şiddet kullanılmasının yeni bir gaile oluşturabileceğinden endişe duyuluyordu.¹²

1861 yılında Cizre Sancağı dâhilindeki Goyan aşiretinin bir kabilesi üç yüz adamla Nasturilere saldırarak bazı Nasturileri katletti ve mallarını yağmaladı. Olayı haber alan hükümet Van, Hakkâri ve Kürdistan Vilayetleriyle Anadolu Ordu Kumandanlığından bu eşkıyanın tedip ve terbiye edilerek gasp ettiklerinin geri alınmasını istedi.¹³ Daha sonra ise Hakkâri Kaymakamı Nazım Paşaya bir yazı yazılarak Nasturilerin düçar oldukları bu garezin izale edileceği konusunda temin edilmeleri ve Patrik Revil Efendi'nin ikinci dereceden bir mecdiye nişanı ile taltif edilmesi istendi.¹⁴

2. Hükümet ve Yerel Yetkililerin Konuya yaklaşımı ve Alınan Tedbirler

Nasturi-Kürt çatışmalarını bu tarihler için dinsel bir nedene dayandırmak mümkün değilse de, arkasından yabancı müdahalesini getirdiğinden devlet için genellikle baş ağrıtan sonuçlara neden olmuştur. Bu nedenle bu tür yerel çatışmalara çözüm bulmaya çalışan hükümet, ilk adım olarak Nasturiler ve Kürtler üzerinde merkezi ve yerel otoritenin güçlendirilmesine çalışmıştır. Bunun için Ömer Ağa isminde bir redif yüzbaşısı 1856 yılında Nasturilerin lideri Marşımun ile görüşerek ona nasihatlerde bulundu.¹⁵ 1859 yılındaki bir vergi anlaşmazlığına atıfla hükümet yetkilileri Nasturilerin hiçbir suretle baskı altına alınmamasını istemiştir.¹⁶

Hükümet Hakkâri'de merkezi otoriteyi sağlamak ve -dönemin yazışmalarının ifadesiyle- Nasturiler üzerinden yeni bir Ermenistan meselesinin doğmasını engellemek için idari yapılanmada bazı değişiklikler

¹¹ BOA, A. MKT. UM, 367/Vesika No: 9, Hakkâri Kaymakamının Yazısı, 11 Muharrem 1276 (10 Ağustos 1859).

¹² BOA, MKT. UM, 367/Vesika No: 9, Hakkâri Kaymakamı Kenan Paşa ve Mirliva Abdurrahman Paşaya Çekilen Yazı, 15 Muharrem 1276 (14 Ağustos 1859).

¹³ BOA, A. MKT. MVL, 48/Vesika No: 78, Van, Hakkâri ve Kürdistan Vilayetleriyle Anadolu Ordusu Humayunu Müşiretine ve Serasker'e Yazılan Yazı, 28 Safer 1278 (4 Eylül 1861).

¹⁴ BOA, MKT. UM, 522/Vesika No: 90, Hakkâri Kaymakamı Nazım Paşaya Yazılan Yazı, 25 Cemâziye'l-evvel 1278 (28 Kasım 1861).

¹⁵ BOA, HS, 81/Vesika No: 22, Van Vilayetinden Gönderilen 23 Recep 1272, 21 Ramazan 1272 ve 23 Şevval 1272 Tarihli Yazılar (Mart, Mayıs, Haziran 1856).

¹⁶ BOA, A. MKT. UM, 415/Vesika No: 9, Van Mutasarrıflığı ve Hakkâri Kaymakamlığı ile Bakaya Memuriyeti ve Maliye Nezaretine Yazılan Yazı, 29 Safer 1276 (27 Eylül 1859).

yaptı. Bu amaçla Hakkâri sancağı 1876 yılında vilayete tahvil edildi.¹⁷ Vilayet merkezi de Albakta'tan (Başkale) Çölemerik'e alındı.¹⁸ Bu değişikliğin amacını bölgedeki Nasturileri ıslah etmek ve kontrol altında bulundurmak olarak açıklayan Hakkâri Mutasarrıfı, tedbir alınmaz ise Nasturiler arasında ellerinde altın dolu çantalarla gezen İngiliz misyonerlerinin beş on sene zarfında tıpkı Karadağ sorununun olduğu gibi burada da Nasturilerin istiklaline giden yolu açacaklarına söylüyordu.¹⁹

Yabancıların Hakkâri'de faaliyetlerini yoğunlaştırmaları aynı zamanda Kürt-Nasturi çatışmalarının yavaş yavaş cepheleşmeye döndüğü 1880'li yıllara rastlamaktadır. Hakikaten bu tarihlerden itibaren, öteden beri Tiyari Nasturileriyle birlikte hareket eden Kürt Ertuşi aşiretinin tümü değilse de bazı kabilelerinin Nastrurilerle artık çatıştığı görülmektedir. Yine aynı tarihlerde bu doğrultuda Hakkâri'deki Nasturilerle ilgili yazışmaların sayısında da artış görülmektedir.

Osmanlı belgeleri içinde Hakkâri'deki Kürt ve Nasturi çatışmaları ve Hakkâri'ye dış müdahaleleri konu edinen 1880 yılına ait iki sayfalık bir belgede yörenin tanımlanması, sorunları ve bu sorunların çözümü için yapılan öneriler maddeler halinde sıralanmıştır. 15 maddelik bu belge bir gömlek içinde yer alıp kim tarafından kime yazıldığı belgenin üzerine yazılmamıştır. Belgede Nasturi milletini Katolik ve Protestan etmek isteyen misyonerlerin yanı sıra Ayestefanos muahedesinden sonra Rusların da Ermeni, Kürt ve Nasturileri etki altına almaya çalıştığı belirtilmektedir. Hakkâri vilayetinin teşkilinden yabancı ülkelerin ve Ermenistan taraftarlarının memnun olmadıkları, zira kuvvetli bir vilayet teşkilinin “*amal-ı Ermeniyeyi sükutdar eyleyeceği*” belirtilmiştir.

Raporda, Hakkâri'de posta ve telgraf teşkilatının bulunmadığı ve Van'dan asker nezaretinde çıkarılan postanın 20 günde Hakkâri'ye ulaştığına dikkat çekilerek, bu vilayette esaslı bir teşkilatlanmaya gidilmesi ve bu kapsamda buraya askeri birliklerin yerleştirilmesi, maliye, dâhiliye vb. kurum memurunun bulundurulması hâlinde meselenin çözülebileceği belirtilmiştir. Ayrıca mülkiye, askeriye, Van Vilayeti, Dördüncü Ordu ve hükümet üzerine düşen görevi yaparsa burada bir meselenin kalmayacağı ifade edilmiştir.²⁰

¹⁷ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun yayınevi, İstanbul, 1983, s. 147-148; A. M. Menteşşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004, s. 176.

¹⁸ *Sadettin Paşa'nın Anıları-Ermeni-Kürt Olayları (Van-1896)*, Haz: Sami Önal, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2004, s. 133.

¹⁹ BOA, Y. PRK. UM, 34/99, Çölemerik Mutasarrıfı Ethem Tarafından Gönderilen Şifre Telgraf, 5 Mayıs 1312 (17 Mayıs 1896).

²⁰ BOA, Y. PRK. UM, 4/25.

Musul vilayetinden 1880 yılında gönderilen bir yazıda ise, Nasturilerin Marşımın adında bir reis-i ruhani tarafından idare edildiği, Nasturilerin yaşadığı yerler ise Van, Hakkâri ve Musul ile hemhudut ve yekdiğerine bağlı bir takım dağlardan ibaret olup ziraata uygun olmayan bir coğrafya olduğu ifade edilmiştir. Bunların Van vilayetine tabi bir kaymakamlığa (Hakkâri sancağı) bağlı oldukları ancak bu kaymakamlığa bağlı irtibat süvarilerinin ve memurlarının bunların içlerine gidemediklerinden bunların ahalice hükümeti tanımayıp her durumda Marşımın'a müracaat ettikleri dile getirilmiştir.²¹

Bu raporlardan sonra hükümet birtakım girişimlerde bulunmuş olacak ki Nasturilerin hükümetle olan ilişkilerinde 1880 ve sonrasında bir süreliğine düzelme görülmektedir. Patrik Marşamun Ruben, padişaha sadakatini içeren bir mektup gönderirken Padişah da bunun karşılığında patriğe mecidiye nişanı verdi. Patrik ailesinin bir üyesi Nasturilerin temsilcisi olarak vilayet idare meclisine alındı. Bu, Nasturilerin resmen bir millet olarak tanınmaları demektir. O zamana kadar her Nasturi aşireti veya bölgesi özerkti ve genelde kendi başına hareket ediyordu. Ama bu tarihten sonra patrik temsilci olarak tanınınca o da Nasturi aşiret reisleri ve köy yaşlılarıyla bir meclis oluşturdu. Vergiler buradan toplanacak, şikâyet ve anlaşmazlıklar buradan çözülecekti. Babıâli sembolik karakterli de olsa patriğe yıllık verilmek üzere bir maaş bağladı.²² Daha önceleri yerel yöneticiler, özellikle de Van Valileri yaşadıkları coğrafyanın zor şartlarını bildiklerinden onlara hoşgörülü davranıyorlardı.²³ Bundan sonra ise bir şikâyetlerinde sorunlarını çözmeye çalışıp hediye ve nişanlarla aşiret reislerinin gönlünü alma veya onları onurlandırma yoluna gittiler.²⁴ Bu uygulamadan doğan Nasturi memnuniyetini daha sonra Surma D Bayt, Türk subaylarının kendilerine olan tutumlarında Müslüman-Hıristiyan ayrımı gözetmediğini söyleyerek ifade eder.²⁵

Ancak bu iyi ilişkilerin fazla sürmediği anlaşılmaktadır. Hükümetin görevlendirdiği müfettişlerin hazırladığı raporlar, sivil ve askeri idarecilerin verdiği bilgiler bir Nasturi meselesinin doğacağını gösteriyordu. Bunun belki de ilk ciddi emaresi 1888 yılında Nasturi Tiyari aşireti ile bazı Kürt aşiretleri arasındaki büyük bir çatışmanın meydana gelmiş olmasıdır. Olayın Osmanlı

²¹ BOA, Y. PRK. UM, 3/40.

²² Gabriele Yonan, *Asur Soykırımı*, (Çev. Erol Sever), Pencere Yayınları, İstanbul 1999, s. 55-56; BOA, DH. MUİ, 7-1/Vesika No: 26, Adliye Nezareti ile Van Vilayetine Yazılan 25 Ağustos 1325 (7 Eylül 1909) Tarihli Belgenin konusu Marşımın'un Maaşıdır.

²³ M. F. Millingen, *a.g.e.*, s. 274.

²⁴ Selahattin Satılmış, "XIX. Yüzyılda Hakkâri'de Hıristiyan Bir Cemaat: Nesturiler-İdari, İktisadi ve Sosyal Durumları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S. 2, Aralık, 2006.

²⁵ Surma D Bayt, *Ninovanın Yakarışı*, Avesta Yayınları, (Çev. Meral Barış), İstanbul 1996, s. 64.

belgelerinde yer alışı muhtemelen yabancı konsolosların hükümete, ‘*Kürt aşiretlerinin toplam Nasturilere saldıracağı*’ bilgisini vermesiyle başlar. Zira hükümet 8-9 Ağustos 1888 yılında Van ve Diyarbakır Vilayetlerini birer yazıyla uyararak, Kürt aşiretlerinin Nasturilere saldırmaya hazırlandığı yolunda bilgilerin geldiğini ve eğer bu bilgi doğruysa derhal gerekli tedbirlerin alınarak “*ecanibin arzu ettiği Ermenistan meselesinin çıkarılmasına zinhar meydan verilmemesi*”ni kesin bir şekilde istiyordu.²⁶ Ancak hükümet dağlık alandaki Kürt-Nasturi çatışmasından geç haberdar oldu. Çünkü yapılan tahkikatta İngiliz ve diğer yabancı temsilcilerin, Kürtlerin Nasturilere saldıracağı bilgisini Osmanlı Hükümetine verdikleri tarihten önce Tiyari Nasturilerinin bir hayli silahlı adam ile Kürtlerle meskûn Bervari Nahiyesini basarak katl ve gasp yaptıkları anlaşıldı.²⁷ Bu nedenledir ki Tiyari Nasturileri Kürtlerin intikam alacaklarını bildiklerinden İngilizlere bunu haber veriyorlardı. Nitekim bir süre sonra Tiyari Nasturilerinin bu saldırısına Bervari Kürtleri karşılık vermiş ve iki taraftan da can ve mal kaybı oldu.²⁸

Hakkâri’de 1888 yılındaki Nasturi-Kürt çatışmasından sonra Osmanlı Hükümeti Nasturi meselesi ile daha yakından ilgilenmeye başladı. Hükümet yerel yetkililerden ve askeri müfettişlerden Hakkâri’deki bu olayların nedenini ve nasıl çözüleceğini rapor edilmesini istiyordu.

Yakın zamanda bir Nasturi meselesinin doğacağı fikri daha çok Musul Vilayeti valilerince dile getirilen bir husustu. Uzun yıllardan beri Musul’da istasyon kuran misyonerler ve başta İngilizler olmak üzere burada bulunan çeşitli sınıflardaki batılı siyasi ve askeri temsilciler sürekli Nasturilerin yaşadığı yerlerde geziyor ve onlarla temas kuruyorlardı. Bu nedenle Hakkâri sancağına bağlı olsa da yakınlığı nedeniyle İmadiye ve Çal’da yaşayan Nasturiler Musul Vilayeti tarafından dikkatle izleniyordu. 1880 ve sonrasındaki Osmanlı iç yazışmalarına bakılırsa Kürt-Nasturi çatışmalarının bir nedeni de yabancıların kışkırtmalarıydı. Öyle ki, devletin bir anlamda vermekte mecbur kaldığı imtiyazlar nedeniyle Batılı yabancıların faaliyetlerini engelleyemeyen Musul vilayeti, sınırları dâhilindeki meselelere çözüm bulamadığı gerekçesiyle Van vilayetini suçlamaya başlamıştır.²⁹

²⁶ BOA, Y. PRK. YMD, 7/37, Van ve Diyarbakır Vilayetlerine Yazılan Yazılar, 27 ve 28 Temmuz 1304 (8-9 Ağustos 1888).

²⁷ BOA, Y. MTV, 35/2, Musul Vilayetinden Gönderilen Telgraf, 1 Ağustos 1304 (13 Ağustos 1888).

²⁸ BOA, Y. MTV, 35/2, Dördüncü Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşanın Gönderdiği Şifreli Telgrafnamenin Sureti, 20 Eylül 1304 (2 Ekim 1888).

²⁹ BOA, DH. ID, 169/Vesika, No: 11, Musul Vilayetinden Gönderilen Şifre, 3 Haziran 1330 (16 Haziran 1914).

Bu suçlamanın yanında Musul'da farklı zamanlarda görev yapan valilere göre, Nasturi meselesinin çözülemeyişindeki neden, Musul'a daha yakın olmasına karşın İmadiye Kazasının Hakkâri sancağına ve dolayısıyla Van vilayetine bağlanmış olmasıydı. Bilindiği gibi Nasturilerin büyük kitlesini oluşturan Tiyari ve Tuhup Nasturileri İmadiye kazasına bağlı Çal (Hakkâri-Çukurca) nahiyesinde yaşıyordu. Esasen Musul valilerini böyle açıklamalara zorlayan etken Nasturilerle ilgili hemen bütün meselelerde hükümetin çoğu zaman Van vilayetinden de önce Musul vilayetine yazı yazarak duruma müdahale edilmesini istemesiydi.³⁰

1888 yılındaki bu çatışmadan sonra Altıncı Ordu Müfettişi yaptığı incelemeler neticesinde, Ermeni meselesinin arz ettiği öneme dikkat çekerek yakında bir Nasturi meselesinin de çıkabileceğini ifade ediyordu. Marşimun'un Devlet-i Âliye hükümetini tanımadığı ve Hıristiyan papalığı iddiasını yazışmalarında ve resmi mühründe gösterdiğini söylüyordu. Müfettiş, İmadiye kazasının Musul'dan alınıp Hakkâri'ye bağlanmasının bir hata olduğunu zira Nasturilerin yaşadığı bu kazanın Musul'a daha yakın olduğunu ifade ediyordu. Raporunu 1 Eylül 1888 tarihinde Musul'dan gönderen müfettiş, bu fesadın yani Kürt-Nasturi çatışmasının teskininde Musul valisinin yerinde siyasi tedbirler alarak fevkalade bir çaba ile bunu başardığını yazıyordu. Bilakis Van vilayetinin bu konuya ehemmiyet vermediğini söyleyen müfettiş bunun için Van valisiyle Hakkâri mutasarrıfının uyarılması ve bir askeri kuvvetin Nasturilere yakın uygun bir mevkide konuşlanması gerektiğini yazıyordu.³¹

Hakkâri'de meydana gelen bu büyük Nasturi-Kürt çatışmasından sonra 6 Eylül 1888'de Musul'dan Redif Mirlihası Hakkı Paşa ve Van valisi Nasturilerin yaşadığı Çal Nahiyesine geldi.³² Diğer yandan Dâhiliye Nezareti ise Nasturi patriği hakkında tahkikat başlattı ve Musul ile Van vilayetlerinden eldeki bilgilerin acele bir şekilde gönderilmesini istiyordu.³³

Dördüncü Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşa Nasturiler ile Kürtler arasındaki ihtilafın men'i hususunda Hakkâri'den ve Van'dan asker sevk edildiğini ve vakanın berteraf edilerek herkesin yerli yerine çekildiğini 8 Eylül tarihli bir telgrafla bildiriyor ve ayrıca tahkikata devam edildiğini de belirtiyordu.³⁴ Van valisi ise 9 Eylül'de yazdığı telgrafta Nasturiler içinde

³⁰ BOA, Y. MTV, 35/2, Musul Valisi Faik Paşanın Gönderdiği Yazı, 25 Temmuz 1306 (6 Ağustos 1890).

³¹ BOA, Y. MTV, 35/2, Altıncı Ordu Müfettişinin Musul'dan Gönderdiği Telgraf, 20 Ağustos 1304 (1 Eylül 1888).

³² BOA, Y. MTV, 35/2, Musul Valisinin Derviş Paşaya yazdığı Yazı, 25 Ağustos 1304 (6 Eylül 1888).

³³ BOA, Y. MTV, 35/2, Dâhiliye Nezaretine Yazılan Yazı, 26 Ağustos 1304 (7 Eylül 1888).

³⁴ BOA, Y. MTV, 35/2, Dördüncü Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşanın Gönderdiği Yazı, 27 Ağustos 1304 (8 Eylül 1888).

söz anlar birisinin bulunmadığı ve hepsinin çatışmaya meyilli olduğundan şikâyet ediyordu.³⁵

Kısa bir süre sonra Dördüncü Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşa Kürtlerle Nasturilerin birbirinden gasp ettikleri 410 koyun ve bazı eşyaların geri alınarak sahiplerine geri verildiğini ve meselenin sonbahara kadar hal olunacağını ifade ediyordu.³⁶ Bu arada hem Van hem de Musul vilayetinden, Nasturilerin bulunduğu İmadiye ile Kürtlerin yaşadığı Bervari Nahiyelerine veya ikisinin arasına askeri birlikler yerleştirilmesi talep ediliyordu.³⁷

Ancak burada yer vermeyi gerekli bulmadığımız birtakım yazışmalardan sonra bu dar ve dağlık bölgede askeri kuvvet bulundurmanın zor olduğu, zira özellikle kış aylarında bu birliklere lojistik destek sağlanamayacağı gibi askeri birliğin de bu aylarda Kürt ve Nasturilerin saldırılarına maruz kalabileceği anlatılıyordu.³⁸

Öte yandan 6. Ordu Müfettişinin ‘Van vilayeti sınırları içinde bulunan Hakkâri sancağındaki Nasturi-Kürt çatışmalarıyla Van Valisinin yeterince ilgilenmediği, buna karşı Musul Valisi Faik Paşa’nın kendi vilayetinin sınırları dışında olduğu halde mesele ile yakından ilgilendiği, bu nedenle İmadiye kazasının Van vilayetinden alınıp Musul’a bağlanması gerektiği’ şeklinde hazırladığı rapora Van Valisi Halil Paşa içerlemişti. Nitekim kısa süre sonra 10 Eylül 1888’de Van İdare Meclisi Van Valisini savunan, buna karşın Musul Valisini suçlayan bir yazı kaleme alarak Saraya göndermişti. Yazıda, bölgedeki meselenin Musul vilayeti dâhilindeki Ertuşi Aşireti ağası ile yine bu vilayetteki bir şeyhin fenalığından kaynaklandığı ifade ediliyordu. Bu yazıyla Van vilayeti hem meselenin kökünün İmadiye dışında yani Musul’da olduğunu söylemeye çalışıyor hem de meselenin bir Nasturi meselesi olmadığını belirterek Musul vilayetinin olayı gereğinden fazla mühim gösterdiğini ifade etmeye çalışıyordu. Zaten olaydan sonra ilk tedbirin Musul valisince değil de Şehrizar mutasarrıfı tarafından alındığı ayrıca hemen akabinde de Van vilayetinin duruma el koyduğu söyleniyordu. Yazının devamında Musul ve Van valilerinden hangisinin hüsn-i hizmet ettiğinin bilinip tasdik edilmesinin uzun uzun tahkike muhtaç olduğu hâlbuki 6. Ordu Müfettişinin kısa bir süre için bulunduğu Musul’da, Musul Valisinin hüsn-i hizmetine ve Van Valisinin ise meseleye ehemmiyet vermediğine

³⁵ BOA, Y. MTV, 35/2, Van Valisinin Çölemerik’ten Gönderdiği Yazı, 28 Ağustos 1304 (9 Eylül 1888).

³⁶ BOA, Y. MTV, 35/2, Dördüncü Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşanın Gönderdiği Yazı, 20 Eylül 1304 (2 Ekim 1888).

³⁷ BOA, Y. PRK. BŞK, 14/23, Van Vilayetinden Gönderilen 30 Eylül 1304 (12 Ekim 1888) Tarihli Yazı ve Musul Valisinin Dördüncü Ordu Müşirliğine Yazdığı 1 Teşrin-i Evvel 1304 (13 Ekim 1888) Tarihli Yazı.

³⁸ BOA, Y. MTV, 35/2, Dördüncü Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşanın Gönderdiği Yazı, 3 Teşrin-i Evvel 1304 (15 Ekim 1888).

vakıf olamayacağı gibi onun bu babdaki sözlerinin de Musul Valisinin etkisiyle söylendiğine şüphe olmadığı belirtiliyordu. Yazıda Van Valisinin Kürt karmaşasının izalesi ve Ermeni fesadının takibindeki iyi hizmetlerinin hükümetçe de takdir edildiğine dikkat çekilerek, Musul vilayetinin sahip olduğu bunca askeri kuvvete rağmen o vilayetteki birtakım Arap ve Kürt eşkiyanın nasıl meydan bulduğuna bakılması gerektiği ifade ediliyordu. Altı azanın imzasını taşıyan yazıda İmadiye kazasının Musul'a neden bağlanmaması gerektiği ise sade şekliyle şöyle açıklanıyordu: “*Her ne kadar İmadiye kazası Hakkâri'den ziyade Musul'a daha yakın ise de iş bu kazanın ekseriyetle ahalisi İslam olup Hakkâri'den ayrıldığı vakit Van vilayetindeki Müslüman nüfusun gayri müslimeye nispetle azalacağı ve bundan her türlü siyasi ve mülki mahzurat tevellüd edeceği açık olması cihetiyle buranın Van vilayetine bağlı kalması daha muvafık görülmüştür*”³⁹.

Buna karşın Musul vilayetinin şikâyetinden sonra Van vilayetinin meseleye daha bir ehemmiyet verdiği gözden kaçmamaktadır. Nitekim Kasım ayında Van valisi Çal (Çukurca) kazasına gitmiş, Nasturi Patriği Marşimun ve Nasturi aşiret liderleri olan malikler ile Kürt reislerini Çal'da toplayarak onlardan bir daha birbirlerine saldırmayacaklarına dair teminat almıştı. Yalnız Bervari Kürtleri, Tiyari Nasturilerinin kendilerine büyük zararlar verdiğinden bahisle Van adli mahkemesine başvurma izni isteyince Vali bu konuda serbest olduklarını bildirmişti.⁴⁰ Valinin gelişi ve barış girişimlerinden bahseden bir yazı da Çal nahiyesi azaları tarafından Derviş Paşa'ya yazılmıştır.⁴¹

Van Valisinin Çölemerik ve Çal ziyaretinden sonra fikirlerinde bir değişim meydana geldiği açıkça görülüyor. Evvelde meselenin her zamanki gibi bir aşiret çatışması olduğu yolunda Hükümete ve Saraya bilgi veren Vali, 2 Kasım 1888'de yazdığı yazıda meselenin ciddiyetini ifade ederek bölgede örfi idare kurulmasını talep ediyordu. Vali, Hakkâri sancağındaki Kürtler ile Nasturilerin öteden beri herhangi bir anlaşmazlıkta birbirlerine saldırdıklarını ve bu saldırılarda karşılıklı adam öldürmelerin meydan geldiğini, bazen hasımların birlikte hareket edip “*adet-i kadimleri vecihle Kürtlerin birtakımı Nasturilerin bir taifesiyle müttefik olarak iki taraf itibarıyla aralarında mukatele-i cesim zuhura gelmekte*” olduğunu söylüyordu. Üstelik bölgenin daima sorunlu bulunmasından dolayı Kürt ve Nasturiler çok az miktarda vergiye tabi oldukları halde bunu da hiçbir vakit

³⁹ BOA, Y. MTV, 35/2, Van Vilayetinden Gönderilen Yazı, 29 Ağustos 1304 (10 Eylül 1888).

⁴⁰ BOA, Y. MTV, 15/141, Çölemerik'ten Müşir Derviş Paşaya Yazılan 20 Teşrin-i Evvel 1304 Tarihli Yazı; Van Valisinin Yazdığı 22 Teşrin-i Evvel 1304 Tarihli Şifreli Telgraf (1-3 Kasım 1888).

⁴¹ BOA, Y. MTV, 15/141, Çal Nahiyesi Azasının Müşir Derviş Paşaya Gönderdiği Yazı, 22 Teşrin-i Evvel 1304 (3 Kasım 1888).

tamamıyla vermeyip az bir kısmının dahi verilmesinin ancak asker sevkiyle mümkün olduğunu belirtiyordu. Vali Halil, Kürt ve Nasturi aşiretlerinin nüfus sayımı, emlak tahriri, askerlik hizmeti ve çeşitli vergilerden külliye varestesi oldukları halde bunların birkaç bey ve ağanın boyunduruğunda yaşadıklarından devletin bahsettiği hürriyet ve haklardan mahrum olduklarını ifade ediyordu. Bu halin devam etmesi durumunda ise “*ol havaliyi geşt ve gûzar eden ecnebiye dahi ziyadesiyle nazar-ı dikkat ve itinalarını mucip olduğundan*” bir an evvel bunların ıslah edilmesi gerektiği ve bu amaçla askeri, mali ve hukuki tedbirlerin alınması ve muhalefet edenleri cezalandıracak kanunların tertibi için Hakkâri sancağında idare-i örfi ve Çölemerik’te ehemmiyetli bir duyun-u harb-i örfinin teşkili gerektiğini yazıyordu.⁴²

Fakat Sarayda ilgili komisyonca ele alınan Van Valisinin bu önerisi, vakanın zaten bertaraf edildiği ve bu nedenle de örfi idarenin caiz olmadığı gerekçesiyle kabul görmemişti. Buna karşın en problemlili nahiyelelerden ıslahata başlanarak tedricen diğer nahiyelelere de bu ıslahatın yayılması önerisi ise uygun görülmüştü.⁴³

Musul valisi ise daha önce ifade edildiği gibi Nasturi meselesinin hallinin ancak bölgenin idari yapılanmasının değiştirilmesiyle mümkün olacağına ısrarlıydı. Vali Faik Paşa 1890 yılında yazdığı yazıda, Nasturilerin yaşadığı İmadiye bölgesinin bir zamanlar Musul’a bağlı olduğunu ancak Hakkâri vilayete dönüştürüldüğünde İmadiye’nin Hakkâri’ye bağlandığını söylüyor ve sözlerine İmadiye’nin Musul’a daha yakın olduğunu ekleme gereği duyuyordu. Musul Valisi kendi vilayetine bağlı olmadığı halde bu bölgedeki fesadı teskin etmek için her zaman elinden geleni yaptığını ancak burada bir ıslahatın şart olduğunu belirtirken bunun da ancak buranın Musul’a bağlanması halinde gerçekleşebileceğini ima etmeye çalışıyordu.⁴⁴

Nasturilerle ilgili yerel yetkililerin şikâyetleri devam ediyordu. 1895 yılında Van vilayetinden yazılan yazıda Nasturi nüfusunun bunların muhalefeti nedeniyle şimdiye kadar bir türlü sayılmadığından şikâyet ediliyordu. Aynı yazıda İngiliz müfritlerin propagandasına kapılmış olan Patrik Mar Şimun’a nasihat edildiği ve bundan vazgeçirilmeye çalışıldığı belirtiliyordu.⁴⁵

⁴² BOA, Y. MTV, 36/32, Van Valisi Halil Paşanın Yönderdiği Yazı, 21 Teşrin-i Evvel 1304 (2 Kasım 1888).

⁴³ BOA, Y. MTV, 36/32, Hassa Erkan-ı Harp Reisi İmzasıyla Yazılan Yazı, 21 Teşrin-i Sâni 1304 (3 Aralık 1888).

⁴⁴ BOA, Y. MTV, 35/2, Musul Valisi Faik Paşanın Gönderdiği Yazı, 25 Temmuz 1306 (6 Ağustos 1890).

⁴⁵ BOA, Y. PRK. UM, 32/20, Van Vilayetinden Gönderilen Yazı.

Ancak yapılan nasihatler ve alınan birtakım tedbirlerin istenilen sonucu vermediği anlaşılıyor. Nitekim 4. Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşa 5 Temmuz 1899'da gönderdiği yazıda, bölgede hükümetin varlığının yok hükmünde olduğunu ifade ederek, ecnebi devletlerin kıskırtmasıyla genel bir Kürt-Nasturi çatışmasının meydana gelebileceği ve bunun da bir Nasturi gailesine yol açabileceğine dikkat çekiyordu⁴⁶

3. Çatışmaların Devamı ve Dış Etkiler

1895 yılında Osmanlı vergi tahsildarlarını kovan Nasturiler, 1897 yılında bölgeye girmeye çalışan bir Osmanlı taburunu da silahla karşılayıp taburun geri çekilmesine neden olmuşlardı.⁴⁷ 1896 tarihinde Çölemerik civarında yaylada bulunan Kürt Ertuşi Aşireti mensupları, Tiyari Nasturilerinin 400 koyununu gasp etmiş ve iki çobanı da darp etmişti. Bunun üzerine Nasturiler harekete geçerek Livin denilen Kürt nahiyesini basarak katl ve yağmada bulunmuştu.⁴⁸ Olaylar üzerine yetkililer bölgeye asker sevk ederek başka bir olaya sebebiyet vermeden sükûneti sağlamaya çalışmıştı.⁴⁹ Yine aynı yıl Çölemerik kazasındaki Tiyari Nasturileri beş bin silahlı adamla Çölemerik'e altı saat mesafede bulunan Dize karyesine varıp bir nahiyesine hücum ile gasp ve yağmaya başladıkları daha sonra ise Peyanıs karyesine saldırarak ahaliden birçok kişiyi telef ettikleri gibi buradaki askeri müfrezenin de muhasarada kalarak imdat istediği bildiriliyordu.⁵⁰

Bunun üzerine bu çarpışma ve karışıklıkları nihayete erdirmek için bir takım askeri tedbirler alınmaya başlandı. Ancak İngiliz elçiliği - muhtemelen Nasturiler ile Musul konsolosluğunun irtibatı ile- durumdan haberdar olarak Nasturilerin isyan ettikleri gerekçesiyle onlara baskı yapıldığına dair Haziran 1897'de Hariciye Nezareti'ne başvurdu.⁵¹ Her ne kadar Van Vilayeti, Hakkâri Mutasarrıflığından aldığı cevaba binaen bunun katiyen doğru olmadığını bildirirse de⁵² Serasker Rıza Paşa, üzerlerine asker sevk edilen Nasturilere karşı olgun ve ihtiyatlı davranılması hususunda emir veriyordu. Gerek Şemdinli'de Şeyh Sıddık'ın İran'dan gelen Nasturi din

⁴⁶ BOA, Y. PRK. ASK, 153/36, Dördüncü Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşanın Gönderdiği Yazı, 5 Temmuz 1315 (17 Temmuz 1899).

⁴⁷ D Bayt, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁸ BOA, Y. EE, 132/26-12, Ferik Sadettin Paşa Tarafından Şakir Paşaya Yazılan Yazı, 27 Ağustos 1312 (8 Eylül 1896).

⁴⁹ BOA, Y. EE, 132/26-14, Ferik Sadettin Paşa Tarafından Şakir Paşaya Yazılan Yazı, 30 Ağustos 1312 (11 Eylül 1896).

⁵⁰ BOA, Y. PRK. DH, 9/36.

⁵¹ BOA, A. MKT. MHM, 670/13, Hariciye Nazırı Tevfik Paşanın Sadarete Yazdığı Yazı, 3 Haziran 1313 (15 Haziran 1897).

⁵² BOA, A. MKT. MHM, 670/13, Van Vilayet Vekâletinden Alınan Şifre Telgrafname 6 Haziran 1313 (18 Haziran 1897).

adamlarını katletmesi (ayrıntısına aşağıda yer verilmiştir) ve gerekse de Ertuşilerin Tiyari Nasturilerinin koyunlarını gasp etmesinden sonra sorumluların tedip edilememesine dikkat çeken serasker, intikam saldırılarına girişen Nasturilere karşı sert davranılmamasını istiyordu.⁵³

Haziran 1896 yılında Hakkâri'de Marşimun'dan sonra ikinci büyük ruhani olan ve Şemdinli'de ikamet eden Nasturi matranını (piskopos) ziyaret amacıyla buraya gelen Urmiye Nasturilerinin önemli dini lideri ve yanındaki on kişi, dönüş yolunda Şemdinli'de hâkimiyet kuran Şeyh Muhammet Sıddık'ın emri üzerine katledildi. Ziyaret ve misafirlik amacıyla gelen din adamlarının⁵⁴ öldürülmesi Nasturiler üzerinde büyük bir tesir bırakmıştı. Bu nedenle Şemdinli'deki Nasturilerin önemli bir kısmı Hakkâri Mutasarrıfının çabalarına rağmen buradan göç etmeye karar verdi.⁵⁵ Yaklaşık yüz elli hane olarak İran'a göç etmek için yola çıkan Nasturiler, Şeyh Sıddık'la rekabet içinde olan Şemdinli beylerinden Musa Bey tarafından durdurulmaya çalışılsa da⁵⁶ Matran ve bir kısım Nasturinin İran'a göç ettiği anlaşılıyordu.⁵⁷

Bunun yanı sıra, verimli Gever ovası ve çevresinde pek çok Nasturi köyü ya terk edilmiş ya da Kürtlerce zapt edilmişti.⁵⁸ Nitekim bu nedenle 1898 yılında iki yüz kadar Nasturinin Gever'den (Yüksekova) göç edip İran'ın Urumiye şehrine gitmişti.⁵⁹ İran ve Rusya'ya göç eden Nasturilerin bir kısmı herhalde gittikleri yerlerden memnun kalmadıkları veya umduklarını bulamadıkları için bir müddet sonra geri dönmeye çalışmışlardı.

⁵³ BOA, Y. PRK. ASK, 115/83, Serasker Rıza İmzalı Yazı, 24 Eylül 1312 (6 Ekim 1896).

⁵⁴ 1965 yılında Şemdinlili yaşlı bir adam bu öldürme olayında kendisinin de olduğunu iddia etmiştir. Fakat ona göre öldürdükleri 12 kişi din adamı değil İngiliz siyasi-askeri temsilcilerdi. Öce Şemdinli metropolitini ziyaret eden bu kişileri metropolit daha sonra Şeyh Muhammet Sıddık'ın konağına götürmüştü. İngilizler, M. Sıddık ve metropolite İngilizlere tabi olmaları durumunda aylık 500 altın teklif ediyordu. M. Sıddık konuklarını gayet iyi karşılıyor, tekliflerini görünüşte kabul ediyordu. Daha sonra onları İran'a güvenle götürme önerisiyle yanlarına 50 muhafız veriyordu. İran sınırına vardıklarında muhafızlar daha önce M. Sıddık'tan aldıkları gizli talimatla bu 12 kişiyi öldürüyorlardı (M. İlhan Erdost, *Şemdinli Raporu*, Onur Yayınları, Ankara, 1993, s. 51-52).

⁵⁵ BOA, Y. PRK. UM, 35/17, Hakkâri Mutasarrıfı Ethem İmzalı Yazı, 25 Haziran 1312 (7 Temmuz 1896). Şeyh Sıddık'ın, atalarının aksine Nasturilere iyi davranmadığı, onlara zulmettiği başka kaynaklarda da yer almaktadır (bkz. M. İlhan Erdost, 1993, s. 57-58).

⁵⁶ BOA, A. MKT. MHM, 669/1, Van Valisi Şemsettin İmzalı Yazı, 18 Ağustos 1312 (30 Ağustos 1896).

⁵⁷ BOA, Y. PRK. UM, 45/2, Van Vilayetinden Gönderilen Şifre, 6 Şevval 1316 (17 Şubat 1899).

⁵⁸ W.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği-Kürdistan'da Yaşam*, (Çev. İbrahim Bingöl), Avesta Yayın, İstanbul, 2004, s. 223-224.

⁵⁹ BOA, A. MKT. MHM, 672/21, Tahran Sefaretinden Alınan Tahrirat, 22 Nisan 1314 (4 Mayıs 1898). Tahran Sefaretinin yazısı üzerine Sadaret, Hariciye, Dâhiliye Nezareti arasında konuyla ilgili birtakım yazışmalar yapılmıştır.

Osmanlı yetkilileri bu geri dönüşlere içlerinde “erbab-ı fesad” olmamasına dikkat ederek ekseriyetle izin vermişti.⁶⁰

Bir diğer husus Van Vilayetindeki Ermeni olaylarından Nasturilerin de zarar görmesidir. Bilhassa 1890’dan itibaren Van ve çevresinde Kürtler ile Ermeni çeteleri arasında çarpışmalar olurken, Hamidiye alaylarının başıbozuk askerleri Müslüman, Hıristiyan ayırt etmeksizin köyleri talan ediyor,⁶¹ İran-Osmanlı sınırındaki Müslüman ve Kürt köyleri Ermeni çetecilerinin katliamlarla sonuçlanan saldırılarına maruz kalıyordu. Olayların bu şekilde cereyan ettiği yerlere yakın olan Nasturiler de bundan zarar görüyordu.

Nasturi meselesinin doğmasında yerel yetkililerin epey ihmallerinin olduğu söylenebilir. Zira eldeki yazışmalara bakıldığında Hakkâri’de Nasturilerle ilgili hemen bütün şikâyetlerin, İngiliz makamlarının haber vermesinden sonra hükümete ulaştığı anlaşılıyor. Bunun yanında yerel makamların hükümete zaman zaman yanlış, eksik ve özensiz bilgi verdiği görülüyor. Mesela Van Valisi, Şemdinli’deki Nasturi Matran’ının Şeyh Sıddık’ın baskısına dayanamayıp Urumiye’ye göç ettiğini göz ardı ederek Matran’ın orada Rus papazların telkinine maruz kalarak Ortodoks olup Van vilayeti içinde tıpkı Karadağ gibi bir soruna neden olacağı bilgisini yine Şeyh Sıddık’tan alıp hükümete iletmekte sakınca görmüyordu.⁶² Yine Şemdinli’deki Nasturi göçünde Vali, göçün nedeni ve gerekenlerin yapılmasından ziyade bunun dışta yapacağı etki üzerinde duruyordu.⁶³

Nasturiler, yerel idarecilerin kendilerini himaye etmediklerinden⁶⁴ hatta Kürtlerden gördükleri zulme valinin göz yumduğundan şikâyet ediyorlardı.⁶⁵ Ayrıca Hamidiye alaylarından da şikâyetçi idiler. Nitekim Nasturi aşiret reislerinden Malik Baturi, Patrik Vekili sıfatıyla çektiği telgrafta Hamidiye 59. Alayı Kaymakamı Hurşid Bey’in mezaliminden şikâyet ediyordu.⁶⁶ Dolayısıyla Hakkâri’de Nasturi-Kürt anlaşmazlığında yerel yetkililerin görevlerini yerine getirmemelerinin de payı vardı. Daha önce belirtildiği gibi Van ve Musul Vilayetlerinin Nasturi meselesinde birbirlerini suçlamaları bir yönüyle bunu göstermektedir.

⁶⁰ BOA, Y. EE, 131/25 Şakir Paşadan Van Vilayetine Yazılan Yazı, 17 C 1313 (5 Aralık 1895). Ayrıca; BOA, DH. MKT, 2363/122, 23 S 1318; BOA, ŞD, 2727/58, 28 L 1321; BOA, HR. TO, 261/839 L 1301.

⁶¹ *Sadettin Paşa’nın Anıları-Ermeni-Kürt Olayları*, s. 121 vd.

⁶² BOA, Y. PRK. UM, 45/2, Van Vilayetinden Gönderilen Şifre, 6 Şevval 1316 (17 Şubat 1899).

⁶³ BOA, A. MKT. MHM, 669/1, Van Valisi Şemsettin İmzalı Yazı, 18 Ağustos 1312 (30 Ağustos 1896).

⁶⁴ BOA, HR. TO, 245/58, 9 Mart 1286 (21 Mart 1870).

⁶⁵ BOA, Y. PRK. AZN, 21/24, 27 R 1318 (29 Ağustos 1900).

⁶⁶ BOA, DH. MKT, 2748/79, 02 S 1327 (23 Şubat 1909).

Bütün bunların yanında Nasturi patrikleri gerek yerel makamlara gerekse de Osmanlı hükümetlerine karşı görünüşte itaatkâr davranmışlardır. Zaman zaman yazdıkları mektuplarda saygı ve hürmet ifadelerini eksik etmemişlerdi. Bu nedenle mektuplarına karşılık verilerek sorunlarıyla az da olsa ilgilenilmiştir. Nitekim zamanın Nasturi Patriği de 25 Temmuz 1900'da Saraya bağlılık ve masumiyet ifade eden bir mektup yazıyordu. Patrik mektubunda devlete olan bağlılıklarının Hükümetçe de bilindiği ancak Kürt aşiretlerinin zulmü veya bazı yabancıların gizli ya da açık fesad teşvikleri konusunda vilayete yaptıkları müracaatların karşılıksız kaldığını yazıyordu.⁶⁷

1902 yılına gelindiğinde hükümet, Kürt-Nasturi çatışmalarını engellemek için Keval, Peyanis ve Dirli isimli yerleşim yerlerinde karakollar inşa ederek buralara asker yerleştirmeyi düşünmüştür. Ayrıca bu birliklerin başına Hamidiye Alayı ve redif subaylarının değil de erkânı harbiye zabitanın gönderilmesinin uygun olacağı ifade ediliyordu. Bölgedeki askeri yetkililer bu tedbirlerin sonuç vereceğini düşünüyorlardı. Çünkü yapılan incelemelerde Nasturilerin zahirde Hükümete ve cihet-i askeriye karşı isyan içinde olmadıkları tespiti yapılıyordu.⁶⁸

Buna karşın I. Dünya Savaşına yaklaşıldığı tarihlerde Osmanlı Devletinin Hakkâri Nasturileri üzerinde hâlâ yeterli bir hâkimiyet kuramadığı anlaşılmaktadır. 1909-1910 yılları arasında bugün Irak sınırları içinde yer alan Barzan bölgesinde çıkan bir isyanda isyancıların Hakkâri'nin Çal Nahiyesi sınırları içinde yer alan Nasturi bölgesine sığınması devlet açısından bu isyancıların elde edilmesini güçleştiriyordu. Osmanlı belgelerinde "Barzan Şeyhi ve avanesi" diye bahsedilen bu isyancı grubun sığındıkları Zavita ve çevresindeki Nasturi bölgelerine asker sevkinde yetkililer, doğa şartlarının yanı sıra muhtemel bir Nasturi tepkisi nedeniyle de tereddüt yaşamaktaydı.⁶⁹

Osmanlı makamları Nasturilerin Rusya ve Batı ülkeleriyle münasebetlerini yakından takip ederken bir yandan da onları bu ülkelere daha da yakınlaştırmamak için herhangi bir olumsuz tavır takınmamaya çalışıyordu. Nasturi patriği de görünüşte Osmanlı makamlarıyla normal ilişkilerini sürdürüyordu. 1910 yılında Patrik, Van valisine müracaatla çıkarılan yeni kanunla kendilerinin de yükümlü tutuldukları askerlik

⁶⁷ BOA, Y. PRK. AZN, 21/24, Reis-i Ruhaniye-i Millet-i Nasturi Marşimun İmzasıyla Gönderilen Yazı, 12 Temmuz 1316 (25 Temmuz 1900).

⁶⁸ BOA, Y. PRK. ASK, 184/55, Serkeasker Rıza İmzalı Yazı, 29 Temmuz 1318 (11 Ağustos 1902).

⁶⁹ BOA, DH. MUİ, 1-9/Vesika No: 15, Musul Valisi Ve Musul Havalisi Kumandanı Fazıl Paşadan Alınan Şifreli Telgraf, 3 Kanun-i Evvel 1325 (16 Aralık 1909). Bunun yanı sıra aynı dosya ve aynı gömlekte 7 adet belge bulunmakta ve bu belgeler harbiye nezareti, Erzincan'daki dördüncü ordu müşirliği, Van ve Musul vilayeti arasında konu ile ilgili yazışmalar içermektedir.

görevinden muaf tutulmalarını içeren bir mektup yazdı. Patrik mektubunda, buldukları mahallerin dağlık ve sarp yerler olarak verimsiz olduğunu eğer askerlik hizmetine tabi tutulurlarsa perişan ve hicrete mecbur kalacaklarını yazıyordu.⁷⁰ Van Vilayetinin üst makama ilettiği bu talebe Dâhiliye Nezareti olumsuz yanıt vermişti.⁷¹

Yine 1912 yılında Patrik Marşimun, Şemdinli kazasında Nasturi nüfusunun gıyaben sayıldığını ve bu sayım esas alınarak buradaki Nasturilerin askere yazıldığını Van Valisine şikâyet ediyor ve doğru bir sayım yapılana kadar buradaki asker adayı Nasturilerin ‘derdestlerinden sarf-ı nazar’ edilmesini istiyordu.⁷² Dâhiliye Nezareti bu şikâyeti Harbiye Nezaretine gereğinin yapılması hususunda bir yazıyla iletmişti.⁷³

Bu yazışmalar Nasturilerilerin lideri Patrik Marşimun’un devletle ilişkilerinin görünürde normal gözüküğünü gösteriyordu. Van Vilayetinden Hakkâri Nasturileri ile ilgili gelen raporların bir kısmı da bunu doğrular nitelikteydi. 1913 yılında Van’dan çekilen şifreli telgrafta Nasturilerin reis-i ruhanisinin hali hazırda Rus propagandasına meyilli olmadığı ancak yine de o havalide az çok icra olunan Ortodoksluk propagandasının tesirinde kalabileceklerini bu nedenle dikkatli olunması gerektiği bildiriyordu. Telgrafla beraber ayrıca bir rapor sunuluyordu. Raporda Nasturiler içinde bir müddet kalarak gözlemlerini anlatan bir askeri görevli, Patriğin kendisinde iyi izlenim bıraktığını ve henüz muhtelif propagandacıların Hakkâri Nasturileri üzerinde hiçbir etki bırakamadıklarını ancak yine de ilerisinin harp tecelliyatına bağlı olacağını söylüyordu. Raporda, eğer Osmanlı Devleti harp gailesinden yakayı kurtarabilirse on seneden beri vergi vermeyen ve hükümeti tanımayan Nasturilerin ıslah edilmesi durumunda bunların dış tesirden masun kalacakları ve hiçbir gaileye sebep olamayacakları belirtiliyor, aksi durumda ise bu sert ve geri kalmış tabiatlı insanlardan her ecnebinin istifade edeceği belirtiliyordu.⁷⁴

Ancak Van Vilayetinden gelen bu iyimser raporlara karşılık Musul Vilayeti evveliyatta olduğu gibi patriğin sözlerine güvenmiyordu. Musul valileri yakın bir tehlikeye işaret ediyor ve bunu telgraf, yazı ve raporlarında da bildiriyordu. Nitekim aynı tarihlerde yani 1913’te Musul valisi,

⁷⁰ BOA, DH. MUI, 66-1/Vesika No: 40, Van Valisinin Dahiliye Nezaretine Yazdığı Yazı, 31 Kânûn-ı Sâni 1325 (13 Şubat 1910).

⁷¹ BOA, DH. MUI, 66-1/Vesika No: 40, Dahiliye Nezaretinden Van Vilayetine Yazılan Telgraf, 1 Şubat 1325 (14 Şubat 1910).

⁷² BOA, DH. MUI, 21-1/Vesika No: 64, Van Valisi Hakkı’nın Dahiliye Nezaretine Yazdığı Yazı, 8 Haziran 1328 (21 Haziran 1912).

⁷³ BOA, DH. MUI, 21-1/Vesika No: 64, Harbiye Nezaretine Yazılan Yazı, 9 Haziran 1328 (22 Haziran 1912).

⁷⁴ BOA, DH. İD, 116/Vesika No: 57, Van Vilayetinden Gönderilen Şifreli Telgraf, 21 Kanun-ı Sani 1328 (3 Şubat 1913).

İngilizlerin Nasturilerin bulunduğu yerlerdeki faaliyetlerine ve Rusların da hududa yakın İran topraklarındaki faaliyetlerine dikkat çekerek Hakkâri'ye bağlı olan ve Nasturilerin yaşadığı İmadiye kazasının gittikçe ehemmiyet kazandığını, bu nedenle buradan muntazam bir şekilde haber alınabilmesi için bölgeye telgraf hattının çekilmesini istiyordu.⁷⁵ Musul Valisinin dikkat çektiği gibi Ruslar, İran Nasturilerini tamamen kendi yanlarına çekmişlerdi. Bu durumun Hakkâri Nasturilerini etkilememesi zayıf bir ihtimal olurdu. Nitekim Hariciye Nezareti, Urumiye Şehbenderliğinden aldığı bilgiye dayanarak 17 Şubat 1914'te bir yazıyla, İran'ın Rumiye şehrindeki Nasturilerin dini liderinin Van'a geldiğini ve bu kişinin Nasturileri mezhep değiştirmeye yöneltebileceğine dikkat çekerek durumun takip edilmesini istiyordu.⁷⁶

Aslında artık tedbir almak için biraz geç sayılırdı. Nitekim Musul Valisi, kendisinden önceki yıllarda Musul'da görev yapan valilerin defalarca yaptığı uyarıları biliyor olacak ki yapılması gerekenlerin yapılmamasını ağır bir biçimde eleştiriyordu. Vali 16 Haziran 1914'te yazdığı telgrafta bütün uyarılara karşın hükümetin ve Van Vilayetinin üzerine düşeni yapmadığını söylüyor ve Nasturilerin devletin karşısına büyük bir gaile olarak er veya geç çıkacağını söylüyordu. Vali vilayet dâhilinde Nasturilerle meskûn mahallerin Van vilayetinin sınırları içinde yer aldığını belirterek bir kez daha Van Vilayetinin sorumluluğuna dikkat çekiyordu. Bölgeye bizzat gittiğini ifade ederek müşahedelerini anlatan vali, misyonerlerin Nasturilerin bulunduğu yerlerde mektep vs. açarak güya onları eğitmek ve medenileştirmek için çalıştıklarını buna mukabil kendilerinin ise asırlardır var olanı sürdürmeye çalışmaktan başka bir şey yapmadıklarını söylüyordu. Vali *"Bu gibi mekasid-ı diniye ve ecnebi çalışmaları şöyle dursun telgraf gibi bugün ibtidai sayılmış vesaiten bile mahrumuz bu hal-i ihmal devam ettikçe günün birinde devletin büyük bir gaile karşısında kalması hiç de imkânsız değildir"* diyordu.⁷⁷

Nitekim özellikle Rusların vaatleri, İngilizlerin birtakım faaliyetleri ve Nasturilerin içinde ileriye görebilen aydınların yokluğu nedeniyle bu topluluk, I. Dünya Savaşına doğru devletle olan bağlarını neredeyse koparma noktasına getirdi. Tiyari Nasturilerinin aksine isimleri olaylarla fazla anılmayan Cilo (Jelu) Nasturileri de artık hükümet temsilcilerine karşı koyuyordu. II. Meşrutiyetten sonra nüfus sayımı için Gever'den

⁷⁵ BOA, DH. İD, 169/Vesika No: 11, Musul Valisi Tarafından Dâhiliye Nezaretine Gönderilen Yazı, 18 Muharrem 1332 (17 Aralık 1913).

⁷⁶ BOA, DH. İD, 116/Vesika No: 57, Hariciye Nazırı Tarafından Sadaret Gönderilen Yazı, 4 Şubat 1329 (17 Şubat 1914).

⁷⁷ BOA, DH. İD, 169/Vesika, No: 11, Musul Vilayetinden Gönderilen Şifre, 3 Haziran 1330 (16 Haziran 1914).

(Yüksekova) gelen Osmanlı Devleti'nin Ermeni asıllı nüfus memuru, nüfus sayımının Meclis-i Mebusan'a yönelik olduğunu ve eğer adlarını doğru bir biçimde yazdırırlarsa onların da Sultana şikâyetlerini ileten ve İstanbul'da oturup iyi maaş alacak bir adamlarının olacağını söylese de Nasturilerde canını zor kurtarıyordu.⁷⁸ I. Dünya Savaşı sürerken, 1915 bahar mevsiminde Nasturiler Rusların safında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşıyorlardı.

Sonuç

Uzun asırlar süren Nasturi ve Kürt komşuluğu din ayırımına karşın kendine has bir şekilde yürümüştü. Kürt aşiretlerinin birbirine karşı Nasturi aşiretleriyle işbirliği yapmaları veya Nasturi aşiretlerinin zaman zaman dindaşları olan bir aşirete karşı Kürtlerle ittifakı bölgenin gelenekselleşen ilişkilerinden olduğu dönemin birçok Osmanlı belgesinden de anlaşıl-maktadır.

Çok milletli Osmanlı İmparatorluğu'nda devlete karşı isyana dönüşmeyen sosyal, ekonomik ve bir yönüyle siyasi meseleler asırların birikimi olan devlet tecrübesi veya yörenin gelensel dengeleriyle çözülebiliyordu. Hristiyan Nasturi ve Müslüman Kürt aşiretlerinin yaşadığı anlaşmazlık ve çatışmalarda da durum bundan farklı olmamıştır.

Fakat XIX. yüzyılın sonlarına doğru, bölgedeki merkezi otorite zayıflığı, yerel yetkililerin gereken tedbirleri almaması ve dış etkiler neticesinde bölgedeki yerel meselelerin halli zorlaşmış ve neticede çok farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Nasturilerin yaşadığı bölgelerde yaşanan olaylara İngilizlerin müdahalesini önlemek için Osmanlı yöneticileri daha dikkatli ve ihtiyatlı politikalar izlemek zorunda kaldıkları görülmüştür. Böylece yeni bir Ermeni meselesinin doğması ve yabancı devlet müdahalesi önlenmeye çalışılmıştır.

Buna rağmen, Nasturiler, yüzyıllardır egemenliği altında -neredeyse yarı özerk- yaşadıkları Osmanlı Devleti'ne karşı I. Dünya Savaşında Rusya'nın yanında yer almışlardır. Maalesef "Nasturi Meselesi" Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında dahi ülkemizi uluslararası politikada uğraştıran konulardan bir olacaktır.

⁷⁸ Wigram, *a.g.e.* s. 218-219.

Kaynakça

1) Arşiv Belgeleri

a-Türk Arşivleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.)

BOA, A.MKT.MHM. D. No: 669, G. No: 1.

BOA, A.MKT.MHM. D. No: 670, G. No: 13.

BOA, A.MKT.MHM. D. No: 672, G. No: 21.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL.)

BOA, A.MKT.MVL. D. No: 48, V. No: 78.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.)

BOA, A.MKT.UM. D. No: 232, V. No: 91.

BOA, A.MKT.UM. D. No: 367, V. No: 9.

BOA, A.MKT.UM. D. No: 415, V. No: 9.

BOA, A.MKT.UM. D. No: 444, G. No: 85.

BOA, A.MKT.UM. D. No: 488, V. No: 66.

BOA, A.MKT.UM. D. No: 522, V. No: 90.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH-MKT.)

BOA, DH-MKT. D. No: 2748, G. No: 79.

BOA, DH-MKT. D. No: 2363, G. No: 122.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti İdari Kısım (DH-İD.)

BOA, DH-İD. D. No: 116, V. No: 57.

BOA, DH-İD. D. No: 169, V. No: 11.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.)

BOA, DH-MUİ. D. No: 1-9, V. No: 15.

BOA, DH-MUİ. D. No: 7-1, V. No: 26.

BOA, DH-MUİ. D. No: 21-1, V. No: 64.

BOA, DH-MUİ. D. No: 66-1, V. No: 40.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Siyasi (HS.)

BOA, HR.HS. D. No: 81, V. No: 22.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Tercüme Odası (HR.TO)
BOA, HR.TO. D. No: 245, G. No: 58.
BOA, HR.TO. D. No: 261, G. No: 83

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD.)
BOA, ŞD. D. No: 2727, G. No: 58.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Dâhiliye Nezareti Maruzatı
(Y.PRK. DH.)
BOA, Y.PRK.DH. D. No: 9, G. No: 36.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Umum
Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM)
BOA, Y.PRK.UM. D. No: 3, G. No: 40.
BOA, Y.PRK.UM. D. No: 4, G. No: 25.
BOA, Y.PRK.UM. D. No: 32, G. No: 20.
BOA, Y.PRK.UM. D. No: 34, G. No: 99.
BOA, Y.PRK.UM. D. No: 35, G. No: 17.
BOA, Y.PRK.UM. D. No: 45, G. No: 2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız ESAS EVRAKI (Y.EE.)
BOA, Y.EE. D. No: 131, G. No: 25.
BOA, Y.EE. D. No: 132, G. No: 26-12.
BOA, Y.EE. D. No: 132, G. No: 26-14.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn
Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.)
BOA, Y.PRK.BŞK. D. No: 14, G. No: 23.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Yaveran ve Maiyet-i Seniyye
Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.YMD.)
BOA, Y.PRK.YMD. D. No: 7, G. No: 37.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
(Y.MTV.)
BOA, Y.MTV. D. No: 15, G. No: 141.
BOA, Y.MTV. D. No: 35, G. No: 2.
BOA, Y.MTV. D. No: 36, G. No: 32.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Adliye Ve
Mezahib Nezareti (Y.PRK.AZN.)

BOA, Y.PRK.AZN. D. No: 21, G. No: 24.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (YPRK.ASK.)

BOA, Y.PRK.ASK. D. No: 115, G. No: 83.

BOA, Y.PRK.ASK. D. No: 153, G. No: 36.

BOA, Y.PRK.ASK. D. No: 184, G. No: 55.

b-İngiliz Arşivi

FOA 195/394.

2) Kitap ve Makaleler

CUÏNET, Vital (1891), **La Turquie D'asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure**, Cilt II, Paris.

ERDOST, M. İlhan (1993), **Şemdinli Röportajı**, Onur Yayınları, Ankara.

GÜNEL, Aziz (1970), **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır.

KARPAT, Kemal (2010), **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

KARACA, Ali (1993), **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899**, Eren Yayınları, İstanbul.

KODAMAN, Bayram (1983), **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, Orkun Yayınevi, İstanbul.

MENTEŞAŞVİLİ, A. M. (2004), **Dünden Bugüne Kürtler**, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.

MİLLİNGEN, Major Frederick (1870), **Wild Life Among The Kurds**, yey., London.

ÖZTÜRK, Levent (2005), “İslamiyet'in Yayıldığı Coğrafya'da Yaşayan Hristiyanların Tarihine Genel Bir Bakış”, **Süryaniler ve Süryanilik I** (Ed. A. Taşğın, E. Tanrıverdi, C. Seyfeli), Orient Yayınları, Ankara.

Sadettin Paşa'nın Anıları-Ermeni-Kürt Olayları (Van-1896) (2004), Haz: Sami Önal, Remzi Kitapevi, İstanbul.

SATILMIŞ, Selahattin (2006), “XIX. Yüzyılda Hakkâri’de Hıristiyan Bir Cemaat: Nesturiler-İdari, İktisadi ve Sosyal Durumları”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. VIII, S. 2, Aralık.

SEVGİN, Nazmi (1982), **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki Türk Beylikleri-Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

SURMA, D. Bayt (1996), **Ninovanın Yakarışı** (Çev. Meral Barış), Avesta Yayınları, İstanbul.

WİGRAM, W. A (2004), **İnsanlığın Beşiği-Kürdistan’da Yaşam** (Çev. İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul.

YONAN, Gabriel (1999), **Asur Soykırımı** (Çev. Erol Sever), Pencere Yayınları, İstanbul.